

88/8 Enfal Suresi

1. “Enfal” kelimesi “nefel” kelimesinin çoğuludur. Allah için kullanılırsa fazladan verilen lütuf, kul için kullanılırsa fazladan yapılan nafile iş ve ibadet anlamına gelir. Ganimetle ilgili sorular öğrenme maksatlı mıydı, yoksa ganimeti ele geçiren askerin ona sahip olacağı yönündeki cahiliye anlayışı gereği ganimetlerin neden verilmediğinin sorgulanması ve istenmesi miydi bu ihtilafıdır (Zemahşerî, *Keşşaf*; İbn Atiye, *el-Muharrer*). Devamındaki ayetlere bakılırsa savaşa istemeyerek gidenlerin memnuniyetsizliği gibi, elde ettikleri ganimetlerin verilmemesinden hoşnut olmayanların ganimetleri istemeleri eleştirilmektedir. “Se’ele” fiili burada istemek değil de soru anlamında kullanılmış olsa bile istek iması açıktır.

2. Bu ayet, savaşta elde edilen ganimete kişinin sahip olmadığını, ganimetin Allah’ın lütfu olmasından dolayı kamu kurumu adına toplanmasını, taksimatın da aynı irade tarafından yapılması gerektiğini bildirmektedir. Çünkü İslamî sistemde Allah’a ve Peygamber’e itaat, kamusal otoriteye boyun eğmek anlamına gelmektedir. 41. ayetin bu ayeti nesh ettiğini iddia edenler olmuşsa da gerçekçi görünmemektedir. 41. ayet, ganimetlerin nasıl taksim edileceği ile ilgili hükümler içermektedir. (Maverdî, *en-Nüket*; Mevdudî, *Tefhim*). Bu ayetlerden hareketle Ebu Hanife ve İmam Malik ganimetleri elinde bulundurma yetkisini devlet kurumuna havale ederken, İmam Şafi bazı rivayetlere dayanarak ganimeti düşmanı öldüren askerin hakkı olarak görür (Buharî, *Humus* 18; Malik, *Cihad* 19; Karafî, *Furuk*, I. 208-209, *İhkam*, s. 59, 60; Tahir bin Aşur, *Makasid*, s. 32; Erul, *Sahabenin Sünnet Anlayışı*, s. 117). Söz konusu rivayetin her iki ayete de aykırı olduğu açıktır.

3. Allah’a ve O’nun ayetlerine itaat etmenin tasdik, korku ve ümit bakımından imanı artıran ve tevekkülü geliştiren işlevine dikkat çekilmektedir (Maverdî, *en-Nüket*; Mevdudî, *Tefhim*). Devamında sayılan özelliklerin de temeli olan bu tutum insanı gerçek mümin yapmaktadır.

4. Tefsirciler 4 ve 5. ayetler arasındaki bağı kurmada zorlanmışlardır. İlk altı ayet boyunca süren gerçek iman ve gerçeğe iman tartışmalarının odak noktası yakalanırsa sorunun çözümünün mümkün olabileceği kanaatindeyiz. Ganimet tartışmaları, ciddi kırılmalara yol açacak boyutlara varmıştı. Hem yufka yüreklilerin hem de bunu fırsat bilen fırsatçıların imanı sorgulanıyordu. Ancak önce gerçekten inananların imanı ortaya konuyordu. Daha ilk ayette; “Eğer müminseniz Allah’a ve Rasulü’ne itaat edin.” cümlesiyle başlayan sorgu, 2 ve 3. ayetlerde “Müminler öyle kimselerdir ki...” nitelemeleriyle devam ediyor ve 4. ayette vurgu, “İşte gerçek inananlar onlardır!” ifadesiyle zirve yapıyordu. Beşinci ayetin başında ise gerçek imanla savaş kararı arasında bağlantı kuruluyor, aynı ayetin devamında sorguyu hak eden iman biçiminin eleştirisi başlıyor. Bu bağlam içerisinde değerlendirilirse 4. ayetteki “Hümü’l-müminune hakkan” ifadesiyle 5. ayetteki “Kema ehraceke Rabbüke min beytike bi’l-hakki” ifadesi arasındaki derin bağlantı sezilebilir. Çünkü birinci ifadedeki “hak” kelimesi, “müminun” kelimesinin sıfatı değil, nesnesidir. Müminun kelimesi fiil gibi amel etmiş ve nesne almıştır (Âlûsî, *Ruhu’l-Maani*). Bu durumda anlam “gerçek müminler” değil, “hakka inananlar” şeklinde olması gerekir. İkinci ifadede Allah’ın, Peygamberi’ni, uğruna evinden çıkardığı hak ile müminlerin inandığı hak aynı gerçeği ifade etmektedir. Bu da

Allah'ın zafer vaadine inanarak verilen savaş kararıdır. Beşinci ayetin devamında dikkat çekilen grupda müminlerin içinde yer alıp da bu karardan nefret eden zayıf yürekliğin imanı ile bunların duygularını istismar eden münafıkların göstermelik imanına vurgu vardır. Çünkü açıkça belli olduktan sonra bile o gerçeği (hakkı) tartışmaya devam etmektedirler. Çünkü göz göre göre ölüme sürülüyormuş gibi savaştan korkuyorlar (6. ayet). Nitekim tefsirciler de bunların müminler mi yoksa kâfirler mi olduğuna karar verememişlerdir. Üstelik ganimet kavgası çıkaran grup da maalesef aynı gruptur (Maverdî, *en-Nüket*; İbn Atiye, *el-Muharrer*; Hamdi Yazır, *Hak Dini*).

5. Başlangıçta kervan için yola çıkmış, Bedir'de düşmanın geldiği öğrenilince savaş kararı alınmıştı. Mekke ile Bedir arası 10, Medine-Bedir arası 3 günlük bir mesafedir. İki ordunun Bedir'de karşılaşmasına bakılırsa müşrikler hem kervanı korumak hem de Müslümanlara bir ders vermek için önceden yola çıkmışlardı (42. ayet; Sarmış, *Rivayet Kültürü ve Yanlış Din Anlayışı*, s. 125). Ayrıca Müslümanlar kervan için yola çıksalar bile savaşmaları için haklı gerekçeleri vardı (2/Bakara 217). Allah'ın takdiri gereği kaçınılmaz hale gelen savaş için yapılan istişareden savaş kararı çıkmış ve Allah'ın yardımıyla ilk zaferlerini kazanmışlardır. Allah Rasulü, müşrik kervanını ele geçirmek için Bedir'e doğru yola çıkarken, gönülden iman edenler ona katılmış, münafıklar ayrılmış, imanında sebat etmekte zorlananlar ise gönülsüz davranmışlardı. Şimdi aynı zayıf karakterli insanlar, savaş sonrası süreçte de ganimet tartışmalarıyla Hz. Peygamber'i incitmenin peşinde olan münafıkların propogandasına hak verir hale gelmişlerdi.

6. Daha önce Kur'an'da umumî ifadelerle yardım vaad edilmiştir (25/Furkan 31; 26/Şuara 62; 12/Yusuf 110; 6/En'âm 34; 40/Mümin 51; 30/Rum 47; 2/Bakara 153, 214). Ancak bu iki seçenekli yardım vaadi, bu şekilde bir sarıh lafızla Kur'an vahyinde yer almamıştır. 9. ayette ve 66/Tahrim 3. ayette olduğu gibi Kur'an dışı vahiy yoluyla Hz. Peygamber'e iletilmiş olduğu izlenimi uyandırmaktadır. (Mevdudî, *Hz. Peygamber'in Hayatı*, I. 252-259; Kırbasoğlu, *İslam Düşüncesinde Sünnet*, s. 263-277; Erul, *Sahabenin Sünnet Anlayışı*, s. 197).

7. Cümlelerin bu şekilde lâfzî tercümesi için bkz. Hamdi Yazır, *Hak Dini*.

8. Atıfta bulunulan yardım isteği, 2/Bakara 286. ayetindeki içli dua, bu ayetlerdeki yardım vadeleri de o duanın cevabı olmalıdır. Çünkü Hz. Peygamber (s), sürekli dua ediyordu. Ancak bu meleklerle yardım vaadi Kur'an vahyinde yer almamış, 7. ayette olduğu gibi Kur'an dışı vahiy yoluyla Hz. Peygamber'e iletilmiş olmalıydı. Ayetin lafzında "1000" sayısı kullanılsa da "mürdifne" kelimesi ardı ardına gelmek ve takviye etmek anlamlarına gelmektedir. 3/Âl-i İmran 123-125. ayetlerde aynı olayda 3000 meleğin yardımından söz edilmektedir. Maturidî de ayetin tefsirinde binin katlarına dikkat çekmektedir (*Te'vilât*). Bundan dolayı "1000" yerine "binlerce" diye çevirmek daha tutarlı gözükmemektedir. Bazı tefsirciler, 10. ayete dayanarak meleklerin savaşmadığını sadece müminleri müjdelemek ve kalplerini sağlamlaştırmak için gönderildiklerini, dolayısıyla zaferin bütünüyle Allah'tan olduğunu dile getirmişlerdir (Maverdî, *en-Nüket*; Hamdi Yazır, *Hak Dini*). Meleklerin savaşa asker olarak katıldığına dair görüş, Taberî'nin Hz. Ali'den naklettiği rivayete dayanmaktadır. (*Camii'l-Beyan*; İbn Atiye, *el-Muharrer*). Allah'ın melekleri sırf müminlerin kalbini yatıştırmak, kâfirleri korkutmak için göndereceğini söylediğini fakat göndermediğini iddia edenlerin yorumu inanılır gibi görünmemektedir (Azimli, *age*, 257, 258, 262-271). Olayı sırf sünnetullah prensibiyle izah etmeye çalışmak kendimizi pozitifizmin ölçüleriyle sınırlama riski taşıdığı gibi,

Allah'ın müminleri kâfirlerin karşısında desteklemeyeceğini düşünen böylesi bir yaklaşım Allah'ın yardımından söz eden bütün ayetleri boş vaadlere indirgeme riski barındırmaktadır. Ayetlerdeki görünmeyen ordularla destekleme ifadesine rağmen (33/Ahzab 9; Tevbe 36-40) meleklerle desteklemeyi asker görüntülü meleklerden bahseden rivayetlerle açıklamak tutarlı görünmemektedir. Fakat “*Attığın zaman sen atmadın, Allah attı.*” (8/Enfal 17) ve benzeri ayetleri (33/Ahzab 26; 59/Haşr 1, 2) Kur'an'ın Allah merkezli (teosentirik) ifade biçimi söylemiyle mecaza hamletmek de bir o kadar indirgemeci bir yorum olarak değerlendirilebilir (Azimli, age. 262-286). Donanım, özgüven, azim ve fedakârlık gibi nitelikler tabii ki çok önemlidir, fakat çoğunluğu zırhlı olan bir ordunun yere serilmesini sadece bir avuç okçunun nişancılığı ile ve bir avuç askerin özgüven ve azmiyle izah etmek de başka bir abartı biçimi olarak değerlendirilebilir. Dolayısıyla mücahitlerin eylemlerinin isabeti yönünde meleklerin katkısının olabileceğini söyleyen yaklaşım tutarlı görünmektedir (Mevdudî, *Tefhim*; 9/Tevbe 14).

9. “Rics” kelimesi, kötümser düşünceler ve özellikle Allah'ın Bedir'de yardım etmeyeceği konusunda şeytanın verdiği vesvese anlamında kullanılmaktadır (Bkz. 74/Müddessir 5). Allah'ın indirdiği yağmur ve uyku, kötümser düşünceleri ortadan kaldırıyordu. Gece yağan yağmur, Müslümanların mevzilendiği kum zemini sertleştirmiş ve susuzluklarını da gidermişti (Mevdudî, *Tefhim*). Bütün bunlar Allah'ın yardımının gelmeye başladığını gösteriyor ve güven veriyordu.

10. Boyunlarının ve parmaklarının vurulmasından bahseden ifade bir deyim olmalı. Türkçede “Tepeden tırnağa ezin onları.” anlamında deyimsel bir ifadeye denk geldiğini sanıyoruz. Çünkü Arapça'da “Kavmin boyunları”, kavmin önde gelenleri anlamında kullanılırken, “parmaklar” ifadesi de vücudun bütün organları anlamında kullanılabilir (İbn Manzur, *Lisanü'l-Arab*). Ayrıca bu hitabın meleklerle mi, yoksa müminlere mi olduğu ihtilafıdır (Sealibî, *el-Cevahir*; Mevdudî, *Tefhim*; ayrıca bkz. 9 ve 10. ayetler ve ilgili dipnot).

11. Yüreklerindeki korkuyu henüz yenememiş müminlere savaştan kaçmama konusunda öğüt verilmektedir. Daha sonra gelen ayetlerde Allah bu hükümle muhatap olmayı sözleşme olarak değerlendirmektedir (33/Ahzab 15).

12. Bundan dolayı savaştan kaçmak, büyük günahlar arasında sayılmıştır (Zemahşerî, *Keşşaf*).

13. Bu ayette önce kâfirlerin öldürülmesi, ardından onlara karşı atılan nesnelere bahsedilmektedir. Aynı olaydan bahseden birinci cümle çoğul, ikinci cümle tekil formda kullanılmaktadır. Tekil cümle olaydan koparılarak rivayetler sayesinde apayrı olaylar için yorumlanmaktadır. Oysa ayetin bahsettiği olay savaşta atılan bütün oklar için geçerlidir. Allah yardımına dikkat çekmek için, atılan okları kendisi atmış gibi değerlendirmektedir (Maverdî, *en-Nüket*; İzz bin Abdisselam, *et-Tefsir*; İbn Atiye, *el-Muharrer*; Sealibî, *el-Cevahir*).

14. 19. ayetin muhatabı müminler mi yoksa müşrikler mi olduğu ihtilafıdır. Bir görüşe göre burada muhatap müminlerdir. Savaşa katılmayıp geri dönen münafıklar, hiç ummadıkları bir zafer ve onca ganimetle karşılaşınca tartışmaya ve Hz. Peygamber'i incitmeye başlamışlardı. Birtakım zayıf karakterli Müslümanlar da bu dedikodulara kapılabiliyordu. Bu görüşe göre ayet, müminlerin esir ve ganimet paylaşımı gibi konularda Allah'ın hükmüne razı olmaları, münafıkların kışkırtmalarına kapılmamaları

ve tereddüt yaşamamaları konusunda ciddi bir uyarı kabul edilmektedir. Ayet, önceki ve sonraki paragraflarla birlikte düşünülürse bu görüş tutarlı görünmektedir (4. ayet). Çünkü ayette geçen; “Siz dönerseniz biz de döneriz!” ifadesi yardım vaadlerinden sonra hatırlatılmaktadır (17/İsra 8). Ayetin sibakına bakıldığı zaman müminlere destek verildiği, kâfirlerin tuzağının boşa çıkarıldığı hatırlatılmaktadır. Tefsircilerin çoğuna göre muhatap müşriklerdir. Bu durumda müşriklerin fetih beklentilerine Müslümanların kazandığı zaferle cevap verildiği düşünülmektedir (Razî, *Mefatihü'l-Gayb*; Maverdî, *en-Nüket*; İbn Atiye, *el Muharrer*; İzz b. Abdisselam, *et-Tefsir*). Fakat eğer ikinci görüş tercih edilecek olursa fetih kelimesinin, zafer kelimesinden öte bir anlam içerdiğini göz önünde bulundurmak gerekir. Kur'an, müşriklerin, azap ve helâke inanmayıp açıkça görme isteklerini “istiftah” (fetih veya açılım isteme) olarak değerlendirmekte ve helâk veya kıyamet gününü, gizli gerçekliklerin ortaya çıkması anlamında “Fetih günü” şeklinde ifade etmektedir (14/İbrahim 15; 32/Secde 28-29). Üstelik fetih isteyen sadece Mekkeli müşrikler değil, Medineli Yahudiler de benzeri beklentiler içerisindedirler (2/Bakara 89). Dolayısıyla ayetin bağlamı Müslümanlarla ilgilidir ve onlardan münafıklara benzememeleri istenmektedir. Fakat bu durum ayetin genel ifadesini sınırlamaz; yanlış yolda gidip de anlamsız beklentiler içinde olan herkes ayetteki eleştirinin muhatabı olabilir. Çünkü Allah'ın yardımı, kayıtsız şartsız verilen bir destek değil, şartlı verilen bir destektir. (41/Fussilet 53; 9/Tevbe 14).

15. Bkz. 7/A'raf 179.

16. Allah ve Rasulü'nün insanları diriltecek çağrısı, vahyin talep ettiği ilahi taleplerdir; müminlerin katılımı istenmektedir. Ahiretteki zorunlu dirilişe kâfirler de katılacağı için burada kastedilen diriliş, insanın dünyadaki gönüllü dirilişidir. Çünkü vahiy, ilahî bir ruhtur ve insanı aslına döndürerek adeta yeniden diriltmektedir (97/Kadir 4; 16/Nahl 2). Allah, kişi ile kalbi arasına girecek kadar yakın ve her şeye müdahildir. Yeter ki kişi Allah'a yakın olsun ve bu olumlu müdahaleyi hak etsin. Mümin için ümitsizlik söz konusu olamaz. Kalbinden geçirdiği her şeyi Allah bilir (Maverdî, *en-Nüket*).

17. Bu ayetteki emanetin ne olduğu ve ihanetin nasıl olduğu konusunda çok çeşitli görüşler öne sürülmüştür. Ayetin lafzı geneldir ve ihanetin her türüsünü kapsar. Ancak indiği bağlam göz önüne alınırsa daha somut çıkarımlar yapılabilmektedir. Allah'ın ve Peygamber'in emirlerine karşı gelmek, İslam devletine teslim edilmesi gereken mal ve mülkü gizlemek, devlet sırlarının ve emanetlerinin korunmaması gibi ihlallerin tamamının bu suça dâhil olduğunu düşünüyoruz (Maverdî, *en-Nüket*; İbn Atiye, *el-Muharrer*; ayrıca bkz. 4/Nisa 88). Çünkü Allah ve Rasulü'nden kastın İslamî anlamda kamu otoritesi olduğuna değinmiştik (1. ayet). Dolayısıyla ayet, Allah ve Rasulü'nün otoritesine dayanan İslam devletinin emanetlerine, sırlarına ve değerlerine ihanet etmeyi müminlerin kendi kişisel emanetlerine ihanet olarak değerlendirmektedir. Dolayısıyla kısa vadeli kişisel çıkarlar uğruna uzun vadeli toplumsal kazançların göz ardı edilmesinin ne büyük bir vebal olduğu anlaşılmaktadır.

18. Çocuklara karşı sorumluluklar ve onlara bırakılacak dünyalık, insana ebedî hedeflerini kaybettirebilir, ideal değerleri göz ardı etmesine yol açabilir ve hatta ihanete sürükleyebilir. İnsanın ciddi yanlışlar yapmasına bu tür masum gerekçeler sebep olur. Allah'a karşı şuurlu davranmak, bu tür karmaşık duygularımızın netleşmesine ve ince bir sezgi kazanmamıza altyapı oluşturacaktır (Hamdi Yazır, *Hak Dini*). Çünkü bu tür kaygılar, hayat sınavında ciddi çeldiriciler olarak fonksiyon icra edebilmektedir. Korunmanın yolu hikmet, hikmetin başı da Allah korkusudur.

19. “Furkan” kelimesi, özü itibariyle ayırmak anlamına gelir. Anlam olarak hakkı batıldan ayıran keskin bir firaset, bakış açısı demektir. Kur’an’ın ve Tevrat’ın sıfatı olarak kullanılır (25/Furkan 1; 21/Enbiya 48; 2/Bakara 53). Bu surenin 41. ayetinde ise Bedir Savaşı için “Furkan günü” deyiimi kullanılmakta ve kelimenin olgusal, dinamik boyutuna dikkat çekilmektedir. Bu anlamıyla kelime, kâfirler karşısında galip getirilme ve insanların arasında seçkin kılınma, Allah’ın oluşturduğu örnek toplum olma ayrıcalığını da ifade etmektedir (Maverdî, *en-Nüket*; İbn Atıye, *el-Muharrer*; Zemahşerî, *Keşşaf*). Dolayısıyla firasetin veya keskin bakış açısının olgusal te’vilini, sonucunu gündeme getirmektedir. Allah’a karşı şuurlu davranmak furkanı kazandırmıştır. Devamındaki ayetlere bakılırsa Bedir zaferi bunun somut bir örneğidir. Allah’a karşı şuarsuzluk da firasetsizliği getirmiştir. Müşriklerin Bedir hezimetini de bunun somut bir örneğidir.

20. Müşriklerin yaptığı çirkin tuzakların hepsi, Allah’ın planı karşısında boşa çıktı. Hatta kendi ayaklarına dolandı. Çünkü sığ düşünceli insanların ürettiği günü birlik taktikler, kuşatıcı stratejiler karşısında bir anlam ifade etmez. Kaldı ki bu müşrikçe hesapların hepsi, Allah’ın sınırsız bilgi ve gücüne karşı tedavüle sokuluyordu! Hesabı hakka göre değil de batıla göre yapanların planları insanın başına taş yağdırmaktan daha beter sonuçlara yol açabilir (Bkz. 32, 33. ayetler).

21. Ebu Cehil ve benzeri müstekbirler, Mekke’de Hz. Peygamber’e böyle meydan okumuşlardı (Buharî, Tefsir 8/130). Bekledikleri azap şimdi geliyordu. Fakat gökten değil, alay ve işkence dışında muhatap almadıkları, yaşamayı çok görüp, öldürmeyi, hapsetmeyi veya sürgün etmeyi reva gördükleri Peygamber’in ve onun mazlum arkadaşlarının elinden geliyordu!

22. Dost, hami ve otorite anlamına gelen “veli” kelimesinin açıklaması için bkz. 7/A’raf 3.

23. Tefsirciler genelde Mekkeli müşriklerin ıslık çalarak ve el çırparak yaptıkları hareketleri namaz olarak değerlendirdiklerini düşünmüşlerdir (Taberî, *Camî’l-Beyan*). Fakat namaz eylemlerini anlamsız ve değersiz hale getirdikleri için bu şekilde eleştirildiğini söyleyenler de mevcuttur (Maverdî, *en-Nüket*; Ragıb, *Müfredat*, “sadâ ve mükâ” maddeleri). Müşrikler, Kâbe yanında namaz kılıyorlardı. Fakat namazı putların karşısında kılıyor ve “Bunlar bizi Allah’a yaklaştıran veliler ve şefaathilerdir.” diye gerekçe üretiyorlardı (10/Yunus 18; 39/Zümer 3). Namaz amacından saptırılmış ve anlamını kaybetmişti (107/Maun 4, 5). Bu sebeple kıldıkları namazın şekli değil, değeri ıslık çalmak ve el çırpılmaktan ibaret olmalıydı. Mevdudî o dönemde Yahudilerin münferit namaz kıldıklarını dile getirmektedir (*Tefhim*; 2/Bakara 43). Bugün bile Yahudi ve Hıristiyanların namaz kıldıkları bilinmektedir. Mekkeli müşriklerin namazı hakkında araştırmaya dayanmayan önyargılı bilgilerden dolayı yorumlar hayalî bir nitelik arz etmektedir. Mehmet Çelik’in verdiği bilgilere göre bugün halen Ortodoks manastırlarında ruhbanlar namaz kılıyorlar. “Ruslarda, Yunanlılarda, Kıptîlerde, Nesturîlerde, Süryanîlerde, Sırlarda, Ermenilerde, Bulgarlarda, Marunîlerde ve Keldanîlerde manastırda günde beş vakit farz namaz kılınır. Sabah namazları 4 rekâttır ve güneş doğmadan önce kılınır. Öğle namazı 10 rekâttır ve güneş zevaldeyken kılınır, akşam namazı 6 rekâttır ve güneş battıktan sonra kılınır... Kilisede en ön safta erkekler vardır. Ardında çocuklar, en arkada da kadınlar bulunur. Onlar namazda ayakta dururken (gıyomo-kıyam) ellerini dirseklere yakın bir yerden bağlarlar. (Kıptî, Süryanî ve Nesturîler) Namazda kiraat olarak Zebur metinleri (Mazmurları) okurlar. (Çünkü onlar İncil’i bir biyografi olarak kabul ederler.) Kiraatten sonra rükûya gidiyorlar.

Rükûyu aynen Müslümanlar gibi yapıyorlar, fakat zaman olarak daha fazla duruyorlar. Rükûdan sonra tekrar doğruluyorlar. Sonra secdeye gidiyorlar. Kimisi alnını yere koyuyor, kimisi alnı yere bir karış kalana kadar yaklaşıyor. Onların namazlarında oturma (ka'de) yoktur. Namazlarını ikişer rekât olarak kılarlar. Üç vakti (sabah, öğle, akşam) cemaatle kıldıktan sonra diğer iki vakti de kendi odalarında tek başlarına kılarlar. Fakat bu iki namaz da farzdır. Bunlar da bizim yatsı ve ikindi namazlarımıza tekabül eden vakitlerde kılınır. Bu iki namaz çok önceki zamanlarda cemaatle kılınmış, ama sonra içtihatla ferdî kılınmaya başlanmış. Bunlardan başka iki namazları daha vardır ki onlar da nafilidir. Bunlardan biri aynen bizim kuşluk namazı vaktinde kıldıkları namazdır. Birisi de gece yarısı kıldıkları namazdır." (Mehmet Çelik'in 2007 yılında Süleymaniye Vakfı'nda verdiği konferanstan özet).

24. "Baskı ve şiddet ortadan kalkıp din Allah'ın oluncaya kadar onlarla savaşın," demek; düşmanların şimdiye kadar uyguladıkları tahakküm ortadan kalkıncaya ya da o müşrikler sizin davetinizi kabul edip dini Allah'a has kılıncaya kadar savaşın demektir. Önünüze gelene savaş açın, insanları zorla Müslüman yapmak için baskı ortamı oluşturuncaya kadar savaşın, demek değildir (9/Tevbe 1-6). Çünkü fitne baskı ve işkence demektir (Buharî, Tefsir 8/133), katilden daha beterdir (2/Bakara 191, 193, 204, 205). Dinde zorlama yoktur (2/Bakara 256). İnsanı fitratıyla baş başa bırakıp (30/Rum 30) ilahî vahye muhatap olmasına imkân vermektir (16/Nahl 35, 82).

25. "Mevlâ" kelimesinin anlamı için bkz. 2/Bakara 286.

26. Askerlerin ele geçirdiği ganimetleri kişisel mülkü saymaları yerine, yetkili kişi veya kuruma teslim etmeleri ve dağıtımdan pay almaları gerekmektedir. Çünkü ganimetlerin kamu kurumunda toplanması ilan edilmiştir (1. ayet). Bu ayetle ganimetlerin dağıtımının da aynı kurum tarafından gerçekleştirilmesi ve 4/5'inin gazilere dağıtılıp 1/5'inin kamu vergisi olarak değerlendirilmesi ve devlet eliyle devletin ve yoksul halkın ihtiyaçlarına harcanması istenmektedir. Yakınlardan kastedilenin de Hz. Peygamber'in bakmakla yükümlü olduğu yakınları olduğu düşünülmektedir. Ancak ayetin ifadesi mutlak yakınlık olduğu için Allah'ın yolundan ve Rasul'ün yakınından ayrılmayan, fakat pozisyonu gereği savaşa katılamayan fakir (2/Bakara 273), kadın, çocuk ve yaşlı müminlerin tamamı kastedilmiş olabilir. Hz. Peygamber'in akrabaları da bu genel ifadenin kapsam alanı dışında değildir. Çünkü Kur'an'ın kamu kurumuna yüklediği bu tür sorumluluklar, sosyal bir devlet sisteminin unsurları olarak değerlendirilebilir. Ayetin devamına bakılırsa ganimetlerin paylaşımı da tartışma konusu olmuştur. Müslümanların aydınlatılması devam etmektedir.

27. "Furkan günü" Allah'ın yardımı ve bahsettiği zaferle hak ve batılın ayırt edildiği gün demektir. Bedir Savaşı'nın gerçekleştiği gün kastedilmektedir (Mukatil, *et-Tefsir*; Mevdudî, *Tefhim*). Çünkü o ana kadar vaad edilen ama henüz görülmeyen fetih, müminlere ummadıkları zaferi, kâfirlere de ummadıkları helâki getirmiştir. Bundan dolayı anlamı açılımdır. Bkz. 19 ve 29. ayetler.

28. Allah olaylara müdahale ederek sizi kervanla değil de müşrik ordusuyla karşılaştırdı ki siz açık delilleri görerek galibiyeti tadasınız, kâfirler de apaçık delilleri görerek helak olsunlar (Reşid Rıza, *Menar*).

29. Bu ayet, Medine'den çıkarken orduyla karşılaşmak üzere çıktığını gösteren önemli delillerden bir tanesidir (bkz. 5. ayet; Mevdudî, *Tefhim*). Âlimler bu ayetteki uyku kelimesinin anlamı konusunda ihtilaf etse de tercih edilen görüş rüya yorumudur

(Zemahşerî, *Keşşaf*; İbn Atiye, *el-Muharrer*). Bir sonraki ayette iki ordunun karşılaşma anı tasvir edilerek başlangıçta birbirlerini sayıca az gördükleri dile getiriliyor. Savaş başladıktan sonra ise kâfirler, Müslümanları kendilerinin iki katı kalabalık görmeye başlıyorlar (Hamdi Yazır, *Hak Dini*; ayrıca 3/Âl-i İmran 13).

30. Bir toplumun bir otorite etrafında kenetlenmesi ve tek yumruk olması güçlü olması anlamına gelmektedir. Allah'a ve Peygamber'e itaat, İslam toplumunda bu merkezî otoriteyi sembolize etmektedir. Bunun zıddı ihtilaf ve çözülmüştür ve dolayısıyla kaybedilecek şey güçtür. "Rîh" kelimesi rüzgâr anlamındadır. Kuvvet, devlet, zafer ve atılganlık anlamında anlaşılabilir. Mecazen güç ve dinamizm anlamında kullanılmaktadır. Asıl hedefini kaybedip durağanlaşan ve dinamizmini kaybeden toplumlar çöküntü yaşarlar, küçük hesaplar uğruna birbirleriyle çekişerek kendi kendilerini tüketir, düşmanın işini kolaylaştırırlar. Toplumunu içinden çözen kibir ve tahammülsüzlük, ilacı ise tevazu ve sabırdır.

31. Bütün bu uyarılara rağmen müminlerin Uhut'ta başarıyı kendilerinden bilme, Allah'ın yardımını göz ardı etme yanılığısından bütünüyle kurtulamadıkları anlaşılacaktır. Bedir Savaşı'nın ardından inen bu surenin getirdiği bu disiplin hükümlerinin ne kadar önemli olduğu anlaşılmaktadır. Fakat prensipleri teorik olarak bilmekle onu içselleştirerek davranışa dönüştürmek çok farklı aşamalardır. Küçük bir azınlık da olsa sabrı gerçekleştiremeyenler, sistem içinde hareket edemeyenler bir ordunun pozisyonunu bozabilmektedir.

32. Bu cümlede "din" kelimesinin hem sözlük, hem de terim anlamının denk düştüğünü görebilirsiniz. Çünkü din kelimesinin hesap anlamına geldiği düşünülürse münafıkların yargısına göre müminlerin hesapları ve öngörülleri kendilerini aldatmış sanılmaktadır (1/Fatiha 3; 109/Kâfirun 6). Münafıklardan sonra ayrıca zikredilen kalplerinde hastalık bulunanlar da münafıkların ayarttığı imanları kalbe yerleşmemiş zayıf yürekli Müslümanlar olmalıdır.

33. Münafıkların canlarını alırken yüzlerine ve enselerine vuranların melekler olduğu yaygın bir kanaattir. Ancak ayetin gramatik yapısındaki ikilemden hareketle farklı yorum yapanlar da olmuştur (Razî, *Mefatihü'l-Gayb*; Âlûsî, *Ruhu'l-Maanî*). Ancak 47/Muhammed Suresi 27. ayetin gramatik yapısında bu ikilem, ikinci anlamın lehine bozulmaktadır. Çünkü "can alma" (teveffet) kelimesi, melaike kelimesinin müenneslik niteliğine uygun gelirken, darp etme (yedribûne) fiili müzekker gelmiştir. Bu da "yedribûne" fiilinin öznesinin melaike olamayacağına delil teşkil etmektedir. Dolayısıyla canları alınmakta olan kâfirlerin pişmanlıkla ve hayıflanarak kendi yüzlerine ve başlarına vurup dövünmeleri, ayetin gramatik yapısına uygun gözükmemektedir.

34. Müşriklerin Bedir yenilgisi, birçok açıdan Firavun ordusunun durumuna benzemektedir. Mekkeliler de Firavun hanedanı gibi müminleri önce yurtlarından çıkarıyor, sonra onların yaşama hakkına tahammül edemiyor ve peşlerine düşüyorlardı. Üstelik bunlar da Hz. Musa ve beraberindekileri yok etmek hayaliyle yola çıkanlar gibi kendileri helâk olmuşlardır.

35. Kur'an'da "nimet" kelimesinin genellikle vahiy anlamında kullanıldığı bilinmektedir (Bkz. 93/Duha 11). İnsanlar ellerindeki nimeti (kitabı) değiştirmedeği sürece Allah'ın onlara verdiği nimette bir değişiklik yapmayacağı, yani kitabı yürürlükten kaldırmayacağı dile getirilmiş olabilir. Ancak ayetin hükmü genel görünmekle birlikte müşrik Mekkelilerin cezalandırılmasının sebebini açıklama bağlamında

zikredilmektedir. Onlar Allah'ın kendilerine sunduğu nimet karşısında nankörce ve düşmanca tavır sergileyince Allah lütfunu geri çekmiş ve azabını indirmiştir. Örnek verilen geçmiş toplumlar da nankörlük ve zalimlikleri yüzünden helâk edilmişlerdi. Onlar nefislerindeki zalimliği değiştirmedikleri sürece Allah da onlara olan azabı kaldırıp lütfuyla muamele etmez (İbn Atıye, *el-Muharrer*). Bu, Allah'ın toplumlara uyguladığı genel yasaasıdır.

36. Burada kastedilen küfür, Allah'ı yok sayma anlamında bir inkâr değil, Allah'ın dinini değiştiren ve onu Allah'ın diniymiş gibi benimseyen, üstelik gerçek ilahî dini reddeden yozlaşmış dinin mensuplarının tutumudur. Bu ifadeyle, yeni gelen gerçek dini kabul etmeyen müşriklerle birlikte inatçı kitap ehlinin kâfirce tutumuna işaret edilmektedir. Yahudilerin o akıl almaz tutumunun sebebi bir sonraki ayette açıklanmaktadır. Ahdini bozan Beni Kaynuka Yahudilerinin durumundan bahseden ayetler, onlara verilecek cezanın onlara destek vaad eden münafıklara veya ahid bozmada onları takip edecek olanlara da verilmesini isteyerek gözdağı vermektedir (Zemahşerî, *Keşşaf*; Mevdudî, *Tefhim*).

37. Anlaşmayı bozan kâfirlerin Müslümanlara bildirmemiş olmaları onların hainliğinin bir gereğidir. Fakat bu durum, Müslümanların da aynı şekilde davranmasını gerektirmez (Mevdudî, *Tefhim*). Uluslararası arenada ve Allah'ın nezdinde utanılacak tutumlar takınmak müminlere, hele hele bir Peygamber'e asla yakışmaz. Bu durumda anlaşmanın iptalini açıkça ilan etmek gerekir. Kaynukaoğullarının ihanet etmediği fakat ihanet edecek pozisyonlar sergiledikleri için anlaşmanın iptali kendilerine ilan edilerek savaş açılmıştır. Kaynukaoğullarıyla bir anlaşmanın olmadığını iddia edenler olsa da bu ayetlerin açık lafızlarıyla çelişmektedir (Azimli, *age*, s. 287-297). Bedir'den sonra Kaynuka, Uhut'tan sonra Nadir, Hendek savaşından sonra da Kureyzaoğulları ihanet etmiş ve sonuçta da cezalandırılmışlardır. Çünkü Müslümanların her başarısı onları biraz daha tedirgin etmiş, entrika ve isyana sevk etmiştir.

38. Bir sonraki ayetin de vurguladığı gibi barış esastır. Düşman barış istediği sürece barışı korumaktan yana tavır alınmalı. Çünkü savaşın iyisi barışın kötüsü yoktur. Bundan dolayı savaş arzu etmemek lazım (2/Bakara 208; 60/Mümtehine 8; 4/Nisa 90). Ancak kaçınılmaz olduğunda da kaçmamak, barışı korumak için bile savaşı göze almak ve her an hazır olmak gerekir (2/Bakara 153-157, 190, 191). Üstelik savaşı bir barış sağlamak için bile caydırıcı bir güce sahip olmamız gerekmektedir. Aksi takdirde hainlere gerekli ceza verilemediği gibi onların yaptıkları ihanet yanlarına kâr kalabilir. Savaş kaçınılmazsa ve siz de buna hazırsanız ekonomik kaygılar gözünüzü korkutmamalıdır (9/Tevbe 111). Çünkü savaş ekonomisi dünyanın en kârlı ekonomilerinden birisidir.

39. Barışın önemi için bkz. Bir önceki dipnot.

40. Allah'a iman kalplere kazandırdığı bağlılığı hiçbir maddî çıkarın sağlaması mümkün gözükmemektedir.

41. Birileri halen kaçan kervanı kovalamayı konuşurken bir avuç mücahide zafer vaat eden ve müşrik ordusuyla karşılaşmayı mukadder hale getiren Allah, müminlerin yakaladığı rüzgârın devam etmesini istemekte ve savaşı teşvik etmektedir. Bu ayette ilkesel olarak bir müminin on kâfire bedel olduğu dile getirilirken bir sonraki ayette yükün hafifletilmesi gereği bir müminin iki kâfire bedel olacağı dile getirilmektedir (Mevdudî, *Tefhim*).

42. Bu ayetin bir önceki ayette yer alan sorumluluğu hafifletmek üzere geldiği rivayet edilmiştir (Buharî, Tefsir 8/135).

43. Esirlerden söz ederek başlayan, dünyalığı öncelemenin azabı gerektirmesinden bahisle devam eden, ganimetlerin helâllığıyle sonlanan bu üç ayetin iki farklı olgu arasındaki ilişkiden söz ettiği açıktır. 68 ve 69. ayette ganimetin helâl kılınmasından söz edilmesi de dikkate alınırsa bu ayet, bazı sahabilerin düşmanı yenmeden kervana el koyma arzusuna veya düşmanı takip etmeyi bırakıp ganimet peşinde koşmalarına veya paylaşım esnasında kamu otoritesini hesaba katmayan bir yaklaşım sergilemelerinin doğuracağı sıkıntıya işaret etmektedir (Çantay, *Meal-i Kerim*). Dolayısıyla ayetin açık lafzına rağmen tefsircilerin ayeti esirlerin salıverilmesiyle ilişkilendirmeleri ciddi bir çelişkidir. Onlar bu yorumu, büyük bir ihtimalle 70-72. ayetlerde zikri geçen fidye ödeyen esirlerle ilgili tavsiyelerden hareketle ayetin altına yazdıkları rivayetler üzerinden yapmış olmalıdır (Müslim, Cihad, 58; Taberî, *Camîu'l-Beyan*; Mevdudî, *Tefhim*). Oysa Muhammed suresi 4. ayetin esirlerin fidye karşılığı veya karşılıksız salıverilmesini emretmesi göz ardı edilerek öldürülmelerine hükmedilmiştir (Azimli, age. s. 259-261). Üstelik Hz. Peygamber (s), bu ayetlerin inişinden yıllar sonra Taif seferinde alınan Havazin esirlerini istişare sonucu ve de karşılıksız serbest bırakmıştır (Derveze, *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, c. 3, s. 327).

44. Cihad kelimesinin anlamı konusunda bkz. 25/Furkan 52; 29/Ankebut 69; 2/Bakara 218.

45. Dost, hami ve otorite anlamına gelen “veli” kelimesinin açıklaması için bkz. 7/A'raf 3. Ensar ve Muhacirler arasında gerçekleşen velayetin himaye ve koruma anlamında olduğunu açıkça görüyoruz. Hicret edip İslam devletinin vatandaşı olanların himayeyi hak ettikleri, hicret etmeyip düşman toprağında kalanların himayeyi hak etmedikleri dile getirilmektedir. Dinî konuda yardım istemeleri halinde onların bulunduğu ülkeyle yaptığınız anlaşmaları ihlal anlamına gelmediği sürece yardım edebilirsiniz. Uluslararası anlaşmalar İslam devletinin uyması ve hatta dünya barışı için koruması gereken önemli değerlerdir. Yabancı ülke vatandaşı olan müminler, eğer hicret eder, Müslümanlara katılırlarsa İslam ülkesinin vatandaşlığına kabul edilir ve tüm vatandaşlık haklarından yararlanırlar (Bkz. 75. ayet).

46. Bu ifadeler, uluslararası anlaşmalara bağlı kalmanın ne kadar önemli olduğunu göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

47. Dost, hami ve otorite anlamına gelen “veli” kelimesinin açıklaması için bkz. 72. ayet.

48. Surenin başında gündeme gelen gerçek müminlerin kim olduğu sorusunun cevabı burada bir daha toptan verilmektedir.

49. Cihad kelimesinin anlamı konusunda bkz. 25/Furkan 52; 29/Ankebut 69; 2/Bakara 218.

50. Kur'an, din kardeşliğini öne çıkarmasına rağmen, kan akrabalığını yok saymamakta ve mirasta kan akrabalığını esas almaktadır. Bu ayeti mirasa delil getirenlerden birisi de Ebu Hanife'dir (Zemahşerî, *Keşşaf*; ayrıca bkz. 33/Ahzab 6).